ADÂLETNÂME

(عدالتنامه)

Devlet otoritesini temsil edenlerin halka karşı bu otoriteyi kötüye kullanmalarını, olağan üstü tedbirlerle yasaklayan umumi mahiyetteki padişah fermanı.

Adâletnâme, kökü eski İran imparatorluklarına uzanan Ortadoğu devlet ve hükümdar anlayışının en belirgin özelliğidir. Burada hükümdarın mutlak otoritesi, haksızlığın kaldırılmasında en son tedbir olarak görülür. Zulmü gidermek, kuvvetlinin zayıfı ezmesine meydan vermemek, halkın can ve mal emniyetini sağlamak, devlet anlayışı olarak ön planda tutulur. Öte yandan Türk ve Moğol devlet geleneğinde de adalet, değişmez bir töre ve yasanın tarafsızlık ilkesi ile uygulanması şeklinde anlaşılır. Bu görüş, eski İran devlet anlayışı ile bağdaşarak Ortadoğu'da kurulmuş Türk-İslâm devletlerinde de hâkim olmuştur.

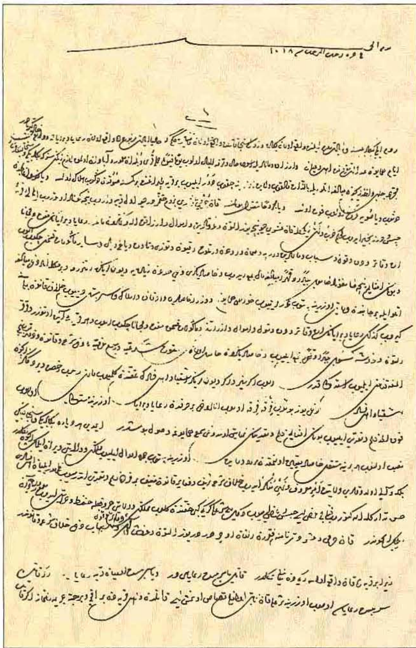
Bu devlet anlayışı aynı zamanda birtakım kurumların ortaya çıkmasına sebep olmuştur ki bunların başlıcaları Dârüladl, Dîvân-ı Mezâlim, Dîvân-ı A'lâ, teftîş-i memâlik ve adâletnâme ilânı şeklinde kendini gösterir. Sâsânî İmparatorluğu'nda her ayın ilk haftasında halktan herhangi bir kimse, hükümdarın maiyetinde toplanan yüksek divana çıkmak ve şikâyetini doğrudan ona iletmek hakkına sahipti. İslâm devletlerinde hükümdarın bizzat başkanlık ettiği ve halkın şikâyetini dinleyip hüküm verdiği Dârüladl, Dîvân-ı A'lâ veya Dîvân-ı Mezâlim de bu geleneğin bir nevi devamı idi. Bu toplantılarda gerek idareye, gerekse devlet sorumlularına karşı her türlü şikâyet yapılabilirdi. Bazı İslâm hükümdarları, meselâ Halife Mehdî ve Nûreddin Zengî buna çok önem verirdi. Mısır'da bu olağan üstü toplantıların yapıldığı özel daireye Dârüladl denirdi. Büyük Selçuklu hükümdarları haftada iki gün halkın şikâyetlerini (mezâlim) dinlerdi. Anadolu Selçukluları'nda ise hükümdar, eski Sâsânî hükümdarları gibi yılda bir defa mahkemeye gider, kadı karşısında ayakta durur ve davacı varsa kadı tarafından verilen hüküm yerine getirilirdi. O durumda hükümdarlık haşmet ve merasimi bir tarafa bırakılırdı. İlk Osmanlı padişahlarından Orhan ve II. Murad, sabahları saray kapısı önünde yüksek bir yere çıkarak doğrudan halkın şikâyetlerini dinlerlerdi. Osmanlılar'da Dîvân-ı Hümâyun'un ilk ve aslî görevi de şikâyetleri dinleyip halletmekti. Osmanlı padişahları divanda başkanlık vazifesinden çekildikten sonra, davaları kasr-ı adâlet veya adalet köşkü denilen bir yerde divana açılan pencere arkasından dinlemeyi en önemli görevleri saymışlardır.

İşte adâletnâme de padişahın ülkesinde adaleti kurmak için başvurduğu tedbirlerden biri idi. Osmanlılar'dan önce, hükümdarlar birtakım haksızlıkların ve bilhassa haksız vergilerin kaldırıldığını ilân eden hükümler çıkarır, bunları eyaletlerde herkesin görebileceği yerlere, büyük camilerin duvarlarına veya şehirlerin giriş kapısına taş kitâbe halinde koyarlardı. Bu geleneğin devamı olarak Osmanlılar'da da adâletnâme, yaygın bir hal alan bazı haksızlıkların padişah tarafından yasaklandığını, halka ve görevlilere bildiren genel bir beyannâme idi. Kanunnâmelerde belirtilmiş olan hükümlere aykırı vergi toplanması, **bid'at** denilen sonradan ortaya çıkmış ve halka ağır gelen yükümlülükler, neşredilen bu tip fermanlarla yasaklanmaktaydı. Hatta bazı sancak kanunnâmelerinde de **tahrir*** memurlarının tesbit ettiği haksız uygulamalar ve bid'atların ortadan kaldırıldığına dair adâletnâme metinleri bulunmaktaydı.

Adâletnâme veya adalet hükmü, padişahın verdiği emir olup diğer fermanlarla aynı özelliği gösterir; ancak berat gibi üçüncü şahıslara değil, doğrudan doğruya bütün idarecilere veya belli bir bölgenin yöneticilerine hitap eder. Bu da idaredeki suistimallerin genel olarak önlenmesi gayesini ön plana çıkarır. Adâletnâmelerin yayımlanmasında yaygın hale gelen suistimaller, padişah katına yapılan toplu şikâyetler, teftişler sonunda tesbit edilmiş haksız uygulamalar esas teşkil eder. Ayrıca tahta yeni çıkan padişah da âdil bir saltanat devri açmak istediğini göstermek için genel mahiyette bir adâletnâme çıkarabilir. Adalet fermanı hüküm sahibi yüksek idarecilere, yani şeriat ve kanuna göre hüküm verme yetkisini taşıyan kadılara, bedenî cezaları uygulama yetkisi bulunan beylerbeyi ve sancakbeylerine veya bunların adamlarına yazılırdı. Hükmün konusu, genellikle bu otorite sahiplerinin kendilerinin veya başkalarının yaptıkları zulüm ve haksızlıkların onlardan sorulmasıdır. Çünkü onların görevi zulmü önlemektir. Bu sebeple adâletnâmelerde, "almayasız ve aldırmayasız", "etmeyesiz ve ettirmeyesiz" gibi ibârelere sık sık rastlanır. Bu fermanların halka duyurulması şarttır; hatta isteyen, kadı siciline kaydedilmiş olan adâletnâmenin bir sûretini de alabilir. Tipik adâletnâme hükmü, bu gibi ilân emri taşıyan vesikalardır. Bunlarda emrin mutlaka yerine getirilmesi istenir ve bu yapılmadığı takdirde, ilgili yöneticilere sert cezalar verileceği bildirilir. Hatta bazılarında padişahın, emirlerinin yerine getirilip getirilmediğini gizlice teftiş ettireceği de yazılıdır.

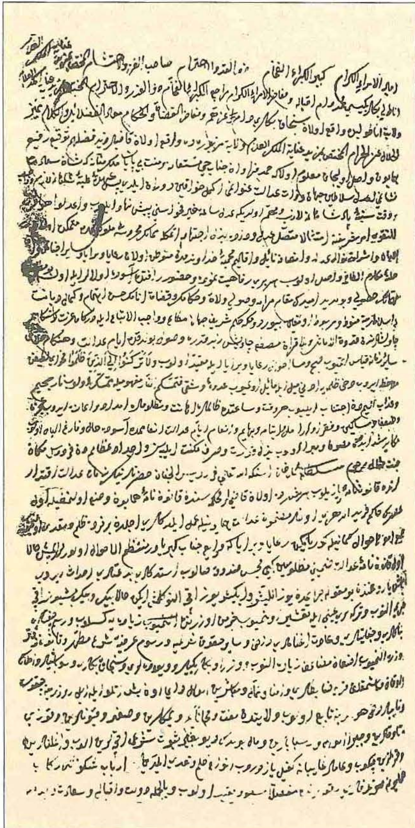
Adâletnâmeler muhteva bakımından kanunların teyidi niteliğini taşımakla beraber bazan yeni kanunları da ihtiva edebilir. Genel mahiyette emirler olmaları onları kanunlara çok yaklaştırır. Fakat bu umumi emirler idare ve idareciler hakkındadır ve kamu hukukunu ilgilendirir. Osmanlı kanunlarının genel prensiplerini bazı özel durumlarda uygular ve yorumlar. Vergi yolsuzlukları, salmalar, kadıların yaptıkları suistimaller, angarya hizmetler halk ve askerî zümre arasında sürekli olarak çatışma konusu olmuş, özellikle XVI. yüzyılda devlet için genel bir huzursuzluk, hatta felâket halini almıştır. Bunların önlenmesi umumi adalet fermanlarının ana

1 Receb 1018 (30 Eylül 1609) tarihli adâletnâme
(BA, *MD.* nr. 78, s. 891-899)

konusunu teşkil etmiş, ayrıca yeniçeri ve diğer askerî zümrelerin, halkı kaçmış köylerde çiftlik kurmaları gibi bazı hususi şartlar neticesi ortaya çıkmış meselelerin halli için de adalet fermanları neşredilmiştir. Neşredilen adâletnâmelerde yasaklanan haksızlıklar, suistimaller ve bid'atlar halka ağır gelen angaryalar, halka "salınan" olağan üstü nakdî ve aynî vergiler yani **salgunlar**, idarecilerin kendi adlarına zorla para ve mal toplamaları, kadıların görevlerini kötüye kullanmaları, hububat vb. mahsullerden öşür alınması sırasında yapılan yolsuzluklar, kadı ve nâiblerin kanunlara aykırı hükümler vermeleri, devre çıkıp (bk. DEVRE ÇIKMA) halka zulüm yapmaları, fazladan para toplamaları, zuhurata bağlı "bâd-ı hevâ" vergilerinden ve suçlulardan alınan cerîme vergilerindeki haksız uygulamaları içine almaktadır. Ayrıca **ehl-i örf** adı verilen beylerbeyiler, sancakbeyleri, timarlı sipahiler, şehir ve kasabalarda yerleşmiş kapıkulu mensuplarının zor kullanarak halka zulmetmeleri karşısında bunların şiddetle cezalandırılması, hatta bizzat halkın kendi aralarında bir **yiğitbaşı** seçip onlara mukavemet etmeleri gibi hükümleri de ihtiva eder. Bundan başka adalet hükümlerinin konuları arasında, zorla nikâh resmi (vergisi) alınmasının ve tefeciliğin önlenmesi de bulunmaktadır.

Adâletnâmeler, özellikle devletin buhranlı yıllarında halkı korumak, idarecilerin yolsuzluklarını, halka zulmetmelerini, kanunların usulsüz uygulanışını önlemek için çıkarılmış genel mahiyetteki fermanlar olarak Osmanlı hukuk anlayışını göstermeleri bakımından önemlidir.

Evâil-i Rebîülâhir 1004 (4-14 Aralık 1595) tarihli adâletnâme (*Manisa ŞS*)

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *MD*, nr. 3, s. 447, hüküm 1024; nr. 6, s. 536-538, hüküm 1165; nr. 74, s. 248, hüküm 562; nr. 78, s. 74, hüküm 186; nr. 78, s. 891-899; Ö. Lütfi Barkan, *Kanunlar I*, İstanbul 1943, s. 113-114, 208, 341; Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* (nşr. R. Rahmeti Arat), Ankara 1947, beyit 2057-2059; *Mecmua*, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi, nr. 1969 [10 Safer 922 / 15 Mart 1516 tarihli Eflaklar'a ait adâletnâme]; nr. 1970 [4 Ramazan 943 / 14 Şubat 1537 tarihli adâletnâme, 947 evâil-i Muharrem / 18-28 Mayıs 1540 tarihli yasaknâme]; Âlî, *Menşeü'l-inşâ*, TSMK, nr. H 169, vr. 105a-b; M. Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1941, s. 163; E. Tyan, *L'histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, Leiden 1960, s. 456; Walther Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri" (trc. Fikret Işıltan), *TTK Belleten*, XIII / 52 (1949), s. 771-793; H. İnalcık, "Adâletnâmeler", *Belgeler*, II / 3-4, Ankara 1967, s. 49-145.

 HALİL İNALCIK

ADALI, Şeyh Mustafa

Kuşadalı Hamza oğlu Mustafa
(ö. 1085 / 1674 [?])

Osmanlı devri Arap dil bilgisi âlimi.

Aydın ilinin Kuşadası kasabasından olduğu için Kuşadalı ve Adavî nisbeleriyle de tanınır. Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Meşhur eseri *Netâ'icü'l-efkâr*'ı yazıp bitirdiği tarih olan 27 Ramazan 1085 (25 Aralık 1674), İsmâil Paşa ile Kehhâle tarafından onun ölüm tarihi olarak gösterilmektedir. Mezarı Kuşadası'ndadır.

Eserleri. 1. *Netâ'icü'l-efkâr.* Birgivî'nin nahve dair meşhur eseri *İẓhârü'l-esrâr*'ın şerhidir. Bu şerhin İstanbul ve Kahire'de birçok defa basılması (bk. *GAL Suppl.*, II, 656), ayrıca birçok müellif tarafından üzerine hâşiyeler yazılması, onun özellikle Osmanlı Türkleri arasında Arap dili öğretiminde ne derece önemli rol oynadığını göstermektedir. Hâşiyelerinin en tanınmış olanları, Muhammed b. Sâlih'in *Fevâ'idü'l-eẕkâr* (İstanbul 1326), Mustafa b. Dede'nin *Ġâyetü'l-enẓâr* (İstanbul 1263) ve Mustafa b. Muhammed'in *Menâfi'u'l-aḫyâr* (İstanbul 1279, 1325) adlı eserleridir. Şemseddin Sâmi, birtakım teferruatı ihtiva ettiğini söyleyerek *Netâ'icü'l-efkâr*'ı okuyup okutmanın vakit kaybından başka bir şey olmadığını kaydeder. Eski Edirne Müftüsü Muhammed Fevzi, eserin nahivle doğrudan ilgili olmayan kısımlarını çıkararak ibâresini basitleştirmiş ve buna *Miftâḥu'l-merâm fî ta'rîfi aḥvâli'l-kelime ve'l-kelâm* adını vermiştir. Eser bu yeni şekliyle 1305'te İstanbul'da basılmıştır. Ayrıca *Netâ'icü'l-efkâr*'ın İstanbul kütüphanelerinde pek çok yazması bulunmaktadır. **2.** *Ḥâşiyetü Adalı 'ale'l-İmtiḥân.* Arap grameri ile ilgili olan bu eser de Birgivî'nin *İmtiḥânü'l-eẕkiyâ'* adlı kitabının hâşiyesidir (İstanbul 1260, 1270). *İmtiḥânü'l eẕkiyâ'* ise İbn Hâcib'in meşhur gramer kitabı *el-Kâfiye*'nin, Kādî Beyzâvî tarafından *Lübbü'l-elbâb* adıyla yapılan muhtasarının şerhidir. *Türk Ansiklopedisi*'nde Adalı'nın *Lübbü'l-elbâb*'a da bir şerh yazdığı kaydedilmekte ise de doğru değildir. **3.** *el-Ḥayât fî şerḥi Şürûṭi'ṣ-ṣalât.* Kemalpaşazâde'nin *Şürûṭü'ṣ-ṣalât* adlı eserine yazdığı bir şerhten ibarettir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ḳāmûsü'l-a'lâm, I, 233; *Hediyyetü'l-'ârifîn*, II, 441; *Osmanlı Müellifleri*, I, 213; Serkîs, *Mu'cem*, II, 1750-1751; Brockelmann, *GAL*, II, 585; *Suppl.*, I, 742; II, 656; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, Dımaşk 1376-80 / 1957-61, XII, 249; "Adalı Mustafa", *TA*, I, 112.

 İSMAİL DURMUŞ

ADAMAVA

Tropikal Afrika'da batı kısmı Nijerya'da, doğu kısmı Kamerun'da bulunan bir bölge.

Gine körfezinin kuzeydoğusunda, yaklaşık 6°-12° kuzey enlemiyle 11°-14° doğu boylamında yer alan Adamava, XIX. yüzyılda bağımsız Sokoto Devleti'nin toprakları içinde iken bugün Nijerya ve Kamerun arasında paylaşılmıştır. Sınırları kesin olmamakla birlikte kuzeyde Maroua, güneyde Ngaoundere, doğuda Rey Bouba, batıda Yola ile çevrilmiştir. Yüzölçümü 200.000 km²'den daha fazladır. Nijer nehrinin doğudan aldığı en büyük kolu olan Benoue ırmağı bölgenin içinden geçerek Nijerya ile